

MILAN IVANIŠEVIĆ

STARI OLTAR SVETOG STAŠA U SPLITSKOJ PRVOSTOLNOJ CRKVI

UDK 904-03:726.1(497.13)»653«
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper
Primljeno: 23. VI. 1988.
Received:

Milan Ivanišević
YU — 58000 Split
Galerija umjetnina,
Lovretska 11

Opis nalaza u radovima 1974. godine u tri sloja: od antičkog mauzoleja Dioklecijanove palače do gotičkog oltara. Nisu nađeni očekivani ostaci svečeva sarkofaga i natpisa o oltaru iz 1210. godine, poznati iz povijesnih izvora. Nađen je pločnik mauzoleja i njegov odnos prema istovremenom podu kojega obloga nije sačuvana. Nađen je kameni reljef vrča (kantharosa) kao spolija i dva križa nacrtana crvenom bojom na zidu mauzoleja. Autor nalaze pripisuje najstarijoj crkvi. Nađen je mali dio freske bez ikonografskog sadržaja na prvom sloju žbuke na zidu mauzoleja i ploče u obliku trokuta s klesarskim znakovima kao spolije. Autor nalaze pripisuje gradnji oltara 1209—1210. godine, a ploče smatra dijelom krova četverostranog ciborija. Oba nalaza su najstarija potvrda postojanja fresaka i ciborija u ovoj crkvi.

Potaknut vrsnoćom djela Jurja Dalmatinca u splitskoj prvostolnoj crkvi, Zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu predvidio je u 1974. godini, kad je pripremana Jurjeva obljetnica, istražiti i obnoviti oltar Sv. Staša. Rad je započeo 7. listopada 1974. Mjerenja i nacrti djelo su članova Zavoda Ane Barić i Mirosije Žic, a arhitektonske upute nad čitavim radom dao je Duško Marasović. Moj udio bio je zamisao, istraživanje i vođenje rada. Ostali sudionici nisu bili iz Zavoda. Razgrađivanje baroknog stipesa oltara obavili su Filip Dobrošević i Slavko Alač iz Regionalnog zavoda u Splitu, statičke upute davao je Rajko Nižetić, a konzervaciju nađenog antičkog ukrašenog poda i (rano)romaničke freske obavio Miro Usenik iz Restauratorskog zavoda Hrvatske u Zagrebu. Pišući o dijelu nalaza, sada u znanstvenom časopisu, želim tom zajedničkom radu ostaviti traga, jer to nisam postigao istovremenim pisanjem u tjedniku.¹

Istraživačka očekivanja s prostora Staševa oltara bila su pobudena značajnim nalazima starog oltara Sv. Dujma u istoj crkvi. Istraživanja je

¹ M. Ivanišević, Otkriće skulptura Jurja Dalmatinca, *Nedjeljna Dalmacija*, IV, 179, Split 13. listopada 1974, 13; I d., Najstarije freske, *Nedjeljna Dalmacija*, V, 208, Split 4. svibnja 1975, 10. Građa u Zavodu: nacrti, 312 (mikrofilm ZST 56, snimljen 1984), mjerilo 1:20, izrađeni u studenom 1974. Fotografije je izradio Z. Buljević.

vodio Cvito Fisković i članovi Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju u Splitu od siječnja do ožujka 1958. i bila su odmah znanstveno obznanjena.² Na tragu tog svoga rada Zavod je potražio u unutrašnjosti i Jurjeva djela stariji oltar, ali se pokazao samo zid od opeka.³

Potaknut svojim proučavanjem vladarskog reljefa u splitskoj krstionici Željko Jiroušek je od 1963. godine istraživao oltar Sv. Staša zajedno s članovima Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju Filipom Dobroševićem i Slavkom Alačom. Iz vremena poslije 1965. ostalo je u sjećanju da su nađeni ulomci raznobojnog stakla sličnog po obliku suznicama, a sačuvao ga je istraživač.⁴

Povijesni izvori, podloga svim istraživanjima, nisu brojni. Unoseći ih u raspravu, ubrajam samo one do vremena kad Juraj Dalmatinac počinje rušiti stari oltar Sv. Staša, a ostale ću raspraviti u drugom radu, svakom od njih dajem punu vjerodostojnost. O hagiografskim izvorima osobe, mučeništva, našašća i prijenosa Sv. Staša ne raspravljam, jer je štovanje tog sveca u splitskoj nadbiskupiji i u prvostolnoj crkvi neprijeporno, pa bi opterećenje ovom radu bilo svako ponavljanje izvora, a raspletu o vremenskim odrednicama svakog od nabrojanih hagiografskih čina ne bi moji zaključci nimalo pridonijeli.

Tri starije vijesti sežu u 1209—1210. godinu, u vrijeme nadbiskupa Bernarda. Toma, arhiđakon splitskog kaptola, mogao je iz mladih dana poznavati nadbiskupa i sjećati se njegova djela o kojemu piše u svojoj Povijesti: »*Iste extraxit corpus beati Anastasii ab altari veteri et collocavit in eodem loco in altari novo anno Domini millesimo CC IX.*»⁵ Mišljenja sam da vijest ne treba mijenjati ili u nju sumnjati kad joj se vremenska odrednica uspoređi s onom iz drugih dviju vijesti.

Ivan Lučić je počeo prikupljati građu za svoja istraživanja dok je bio u domovini, do jeseni 1654. Pomagali su mu prijatelji, ali je najviše radio sam. Tako je 1630. godine prepisao djelo arhiđakona Tome iz rukopisa u obitelji Cindro u Splitu. Posve je uvjerljivo da je vidio i prepisao natpis na srebrenom moćniku glave Sv. Staša u riznici prvostolne crkve, a tada je mogao vidjeti i natpis na svečevom oltaru, ako je prijepis natpisa njegov. U svojim djelima tiskao je samo natpis na moćniku. Tumačeći kneževsku čast Domaldovu, piše Lučić u povijesti Trogira: »*si come anco nella testa d'argento (che nella Metropolitana di Spalato dove è riposto il cranio di Sant'Anastasio Martire si legge) che del 1210. fosse*

² C. Fisković, Novi nalazi u splitskoj katedrali, *Bulletin Instituta za likovne umjetnosti JAZU*, VI, 2, Zagreb travanj 1958, 81—101, 161. Opširnije o tada nađenim freskama pisao je poslije D. Domančić, Freske Dujma Vuškovića u Splitu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 11, Split 1959, 41—58.

³ M. Ivanišević, Otkriće skulptura (bilj. 1).

⁴ Z. Jiroušek, Pitanje izgleda stipesa žrtvenika sv. Staša u vrijeme Jurja Dalmatinca, govor na znanstvenom skupu u Šibeniku 23. rujna 1975, nije tiskan ni kao sažetak za skup ni poslije u zborniku; imam samo svoje bilješke sa skupa, stoga istraživačeve zaključke ne unosim u raspravu. O staklu S. Alač u razgovoru 17. lipnja 1988.

⁵ Rukopis u Kaptolskom arhivu u Splitu, 623; fotografija u izdanju *Kronike: Splitski književni krug, Svjedočanstva*, I, Split 1977, 280; prvo izdanje: I. Lučić, *De Regno Dalmatiae et Croatiae*, Amsterdam 1666; moje čitanje po izvoru.

*Conte l'istesso Domaldo (...)*⁶ Želeći dopuniti navode povjesnika kojih je djela, poput Tominog, tiskao uz svoje djelo »De Regno Dalmatiae et Croatiae« (1666), Lučić donosi u svojim dopunama tom djelu (1673) i ovu o nadbiskupu Bernardu: »*Hic consecravit altare S. Anastasii, ut constat ex inscriptione sculpta in capite argenteo eiusdem Sancti quae talis est A.D.N.I.Xpi MCCX Ind: XIII. tempore D. Innocentij Pap: III. et Andree Regis Vng: et D. Bernardi Archiepi et Domaldi Comitis X. Kal: Iunij. Hoc opus factum est et altare consecratum ad honorem Dei et Sancti Anastasij in quo corpus requiescit cuius caput hoc est.*»⁷ Poznato je da je Lučić za života stalno, što rukopisom što tiskom, ispravljao tiskarske pogreške u svojim djelima i dopunjavao ih. Je li svaka dopuna bila Lučićev novi podatak ili ga je znao i prije, dok je pisao svoja djela, moguće je tvrditi tek s podacima iz njegova dopisivanja sa suradnicima. Tako bi jedno takvo pismo moglo svjedočiti i protiv mojega uvjerenja da je moćnik i oltar Sv. Staša vidio Lučić sam i prepisao im natpise. Siguran sam da bi i prijepisu kojega od Lučićevih suradnika morala biti dana puna vjerodostojnost. Natpis na moćniku tiskao je dva puta po Lučiću u svojoj povijesti splitske crkve Daniele Farlati.⁸

Drugi natpis koji spominje oltar Sv. Staša iz 1210. godine Lučić nije tiskao u svojim djelima. Ako ga je vidio ili znao o njemu, možda je njegovom dokazivanju o postojanju i djelu osoba koje spominje natpis bio suvišan. Tiskao ga je dva puta Daniele Farlati i naznačio da je to podatak iz građe Ivana Lučića.⁹ U građi koju čuva Kaptolski arhiv u Splitu nema toga natpisa, pa za njim valja tragati i tako možda doznati točno mjesto gdje je bio u Lučićevo vrijeme uklesan ili urezan, jer Farlati to ne piše. On je samo dao nacrtati izgled Staševa oltara, zasigurno po nečijem opisu, a crtež je (možda i bakrorez) od graditelja Giovannija Battiste Camozzina. Po tom crtežu natpis je na stipesu oltara i uklesan je u pet redova: »*D.O.M. / HOC TIBI BERNARDUS PRIMAS / ALTARE SACRAVIT MARTIR ANASTASI / QUEM TENET ISTA QUIES / AN. DNI MCCX X. KAL. IUN.*«

S ovoliko podataka o tom natpisu koliko ih sada znam nije uputno upuštati se u nagađanja o vremenu kad je uklesan u stipes. Oba natpisa, i na moćniku i oltarni, imaju istu, točno opisanu vremensku odrednicu: 22. lipnja 1210, utorak. Zašto je nadbiskupu Bernardu bio važan upravo taj dan, možda će otkriti onovremeni kalendari.¹⁰

Jedna vijest, mlađa dva stoljeća, govori o starom oltaru Sv. Staša. To je ugovor za gradnju novoga, sklopljen s Jurjem Dalmatincom 30. lipnja

⁶ I. Lučić, *Memorie istoriche di Tragurio ora detto Traù, Venezia 1673, 28—29.*

⁷ *Id., Inscriptiones Dalmaticae (...) Addenda vel corrigenda in opere De Regno Dalmatiae et Croatiae (...), Venezia 1673, 67.* Isti natpis, ali s ponekom drugačijom skraćenicom, zapisan je Lučićevim rukopisom u njegovoj građi: Kaptolski arhiv u Splitu, 538, list 100v: »*In reliquario argenteo S. Anastasii Martyris Anno Dni (...) est.*«

⁸ D. Farlati, *Illyrici Sacri tomus primus, Venezia 1751, 738; I d., Illyrici Sacrii tomus tertius, Venezia 1765, 239.*

⁹ *Id., o. c., I, 740; III, 238.*

¹⁰ O nadbiskupu je sažeto napisao S. Kovačić u Hrvatskom biografskom leksikonu, 1, Zagreb 1983, 698.

1448.¹¹ Možda ona ne govori o oltaru iz 1210. godine, možda će biti nađena vijest koja će dokazati da je u dvije stotine godina taj oltar bio jednim dijelom ili čitav srušen, na istom mjestu sagrađen novi i da je tek toga srušio Juraj 1448. godine. Do tog pronalaska siguran sam da između 1210. i 1448. nije bilo opsežnijega pregrađivanja ili potpunog rušenja oltara. Najviše odredaba ugovora pokazuje Jurjevu gradnju, ali neke svjedoče o starom oltaru. Ponajprije da su stari i novi na istom mjestu: »*in loco capelle veteris Sancti Anastasii (...) et capellam novam in ipso loco facere et fabricare*«. Zatim znamo sigurno da stari oltar graditelj novoga ruši i prenosi dijelove: »*dictam capellam veteram destruendo et removendo*« i da ima pravo od staroga graditi novi: »*et hoc pacto quod licitum sit ipsi magistro Georgio ponere in laborerio dicte capelle per eum fiende de lapidibus capelle veteris predictae si necesse fuerit*«. Ugovorom nisu nabrojani dijelovi, jer to nije bilo moguće predvidjeti, ali slijedeća odredba kazuje da ti dijelovi nisu imali ukrasa, pa ih je vlasnik, prvostolna crkva, bez dvoumljenja darovao graditelju (kao i kamenje koje je već prije bilo odbačeno: »*ponere etiam possit in dicto opere tres lapides qui sunt circa ecclesiam Santi Duymi*«). Dijelovi staroga oltara Sv. Staša, klesani većom vještinom i ukrašeni, ostali su vlasništvo crkve: »*salvis et reservatis pro ecclesia predicta colonis, lidibus et bassis ipsius capelle non ponendis in opere predicto*«. Ugovorom je određeno otvaranje prozora: »*et capellam novam in ipso loco facere et fabricare (...) cum fenestra*«. Dokaz je to da tek 1448. biva mijenjan izvorni oblik i izgled toga dijela Dioklecijanova mauzoleja.

Istraživanje prostora Staševoga oltara 1974. godine usmjerena su na otkrivanje svih slojeva: u visini od poda Dioklecijanova mauzoleja do supedaneja baroknog oltara, a u širini od zida sjeveroistočne polukružne udubine mauzoleja do južnih Jurjevih stupova i ispod njegova sjevernog stupa (baza je uklonjena, a stup privremeno poduprt). Opisujem slojeve po vremenskom slijedu od starijega. Sve mjere su apsolutne (od repera) kako su u zavodskim nacrtima.

M a u z o l e j. Pod od uglačanog crno-sivog i bijelo-žutog kamena različitih vrsta, klesanog u istokračne trokute i kvadrate i složenog u geometrijski ukras. Nađen je na visini 1004.3 cm i bilo je moguće otkriti ga u površini od oko jednog kvadratnog metra. Kamen je bio različito sačuvan, a ugrađen je na sloj slabe žbuke s razbijenim komadićima crijeva i keramike što se sve mrvilo na dodir. Ispod tog sloja je tvrda žbuka s kamenom. Kopajući do oko 20 cm duboko u pokusnom dijelu te površine nije nađen stariji sloj nego podloga poda od sve većeg i grublje lomljenog kamena mjestimice vezanog žbukom. Konzervatorski rad je vođen u pretpostavci da na podu neće biti hodanja (a to se i ostvarilo grad-

¹¹ Historijski arhiv u Zadru, Splitski arhiv, 23, sveščić 13, list 202r—202v; prvo izdanje: D. Farlati, *o.c.*, III, 387; moje čitanje u: Juraj Dalmatinac u Splitu godine 1444. i 1448, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 3—6, Zagreb 1979—1982. (tiskano 1984), 154. U izvoru je točna riječ *capella* koja u našem nazivlju znači ciborij. Ovdje pišem oltar da bih ostao dosljedan u čitavom radu, konisteći u njemu ono šire značenje te riječi u kojem je sadržan i ciborij kao dio oltara. U ugovoru je nabrojen i oltar u užem značenju te riječi, ali njega ovdje ne naglašavam.

njom novoga poda na potpornjima), pa su manje sljubnice učvršćene mliječnom vapnenom vodom, a šire vapnenom žbukom (1:2). Tri bolje sačuvane kamene pločice premještene su na vidljivije mjesto umjesto oštećenih i pod je posut čistim pijeskom. Rad je trajao od 10. do 14. ožujka 1975.¹²

Pod mauzoleja otkriven je u siječnju 1890. za istraživanja Aloisa Hausera i njegov prijedlog obnove poda mauzoleja u izvornom obliku koji nije ostvaren. O nalazu su odmah tiskana dva izvješća.¹³ Pod je otkriven na pet mjesta i nađen na četiri: polukružna jugozapadna udubina, ispod propovjedaonice, kod stupa između sjeveroistočne polukružne i sjeverne pravokutne udubine, kod sjevernog stupa uz ulaz. Pod nije nađen na sredini mauzoleja. Sva su mjesta označena u tiskanom tlocrtu uz izvještaj Đorđa Stratimirovića, a izgled poda nacrtala su oba izvjestitelja i tiskala uz svoj rad. Frane Bulić je vjerojatno oko 1907. godine otkrio pod na još dva mjesta: uz stup južno od ulaza (tiskao je fotografiju nalaza) i uz stup između južne pravokutne i jugozapadne polukružne udubine. S manje sačuvanog dijela poda uzeti su komadi svih vrsta ugrađenog kamena i čuvani u Arheološkom muzeju u Splitu. Bulić je u raspravi o vrstama i porijeklu građevnih dijelova u Palači ubrzo (možda i odmah) tiskao podatke o tom nalazu.¹⁴ Ne znam kada su u podu crkve sagrađene pravokutne rupe do poda mauzoleja, zatvorene kovinskim poklopcima. Za svoje usporedbe pregledao sam samo onu najpristupačniju: ispod propovjedaonice, dakle nalaz iz 1890. godine. Pod je bio dosta oštećen, više nego nalaz iz 1974. prije konzerviranja.

Istraživači poda do 1908. godine ne spominju drugu neku mogućnost vremenske odrednice gradnje tog poda. To je za njih pod mauzoleja. Pripremajući opis i nacрте Palače od 1904. godine, George Niemann je stekao dojam da je pod iz srednjega vijeka i to je napisao.¹⁵ Bulić nije želio ostati bez odgovora na takav zaključak Niemannov, pa je u svojem opisu Palače istakao mišljenje da nije opravdano Niemannovo mnijenje.¹⁶

Istraživači su sa svojih nalaza poda dali točne podatke. Potvrđuje ih usporedba s mjerenjima iz 1974. godine. Vjerojatno je, jer točne nacрте mjesta nalaza nisam vidio, a možda nisu nikada ni nacrtani točnije od onoga tiskanoga tlocrta, da istraživači nisu mogli uočiti značajku

¹² Restauratorski zavod Hrvatske u Zagrebu, 260. Poslije je rad opisan i tiskom: Katalog radova Restauratorskog zavoda Hrvatske od 1966. do 1986. g., *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, 12, Zagreb 1986 (tiskano 1987), 93, broj 355. Nije tiskan opis konzervacije freske, iako su podaci u istim spisima.

¹³ A. Hauser, Notizen 29, *Mittheilungen der K. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, Neue Folge, XVI, Wien 1890, 85, crtež 17; Đ. Stratimirović, Pločnik stōne crkve Spljetske, *Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata*, XIII, 2, Split febrbrajo 1890, 21—22, tlocrt crkve 1:240, tlocrt pločnika s naznakom mjera.

¹⁴ F. Bulić, Materiale e provenienza della pietra, delle colonne, nonché delle sfingi del Palazzo di Diocleziano a Spalato e delle colonne ecc. delle basiliche cristiane a Salona, *Bullettino...*, XXX, 1—12, Split gennajo—dicembre 1908, 104—105.

¹⁵ G. Niemann, *Der Palast Diokletians in Spalato*, Wien 1910, 63.

¹⁶ F. Bulić i Lj. Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb 1927, 80; o pločniku još na strani 21.

Sl. 1. Tlocrt na visini 1022 cm. — Plan at the 1022 cm level

tog poda koja se pokazala 1974: između njega i zida polukružne udubine, u čitavoj duljini, je prostor nepokriven opisanom vrstom poda. Tu je kamena podloga bez ikakva traga obloge na njoj. Ona je neznatno viša (1004.4 cm) uz rub do kamenoga poda, a neznatno se spušta (1004.1 cm) uz zid udubine. Površina takve podloge prekriva svu udubinu, tako rub kamenoga poda dotiče spoj udubine i ravnog zida mauzoleja (što nije moglo biti provjereno zbog sigurnosti Jurjevoga ciborija) i u plitkom luku ulazi u udubinu.

Istraživači na prostoru oltara Sv. Dujma 1958. godine tvrde da je u jugoistočnoj udubini otkriven dio pločnika mauzoleja sastavljenog od velikih kamenih ploča s ispustima koji se međusobno povezuju kao i na zidovima Palače, a ispod njih je nađena zemlja. Time su istraživanja bila dovršena.¹⁷ Ako je to visina koja je ostala u najdubljem sloju, vidljivom u uređenom prostoru oltara, te ako je taj nalaz ucrtan u jedini nacrt tadašnjih radova, valja zaključiti da su istraživanja zaustavljena na visini od 1022 cm i da na toj visini nema poda mauzoleja.

Stariji predgotički oltar. O oltaru iz 1210. tvrdi suvremenik Toma da je građen na istom mjestu gdje je bio prijašnji. Oltar iz

¹⁷ C. Fisković, o. c., 95. Nacrt D. Domančića: izvornik u Regionalnom zavodu u Splitu, precrtan 1974. (vidi građu u bilj. 1).

Sl. 2. Reljef vrča (kantaros). — *Relief of a jug (kantharos)*

1448. građen je na mjestu gdje je bio i 1210. godine. Dakle, svaka građevina poslije mauzoleja na tom mjestu bila je oltar i svaki je bio posvećen Stašu. Da već u opisu oltara ne bi bila stilska odrednica, a raznovrsnost im ovisi ne o dokazu nego o predumišljaju istraživača, dijele ih po vremenu, a sve u odnosu na gotički iz 1448, kojega je stil nesumnjiv (ne naglašavajući sada odnos Jurja prema renesansi). Stariji predgotički oltar najranija je građevina podignuta u promatranom prostoru na podu mauzoleja. Njezina visina je 1020.4 do 1022 cm. Na visini od 1013 cm nađen je jedan komad opeke lomljen u obliku kruga, a oko udubine koja je tako stvorena kružno su poredane tri kamene ploče i tako okružuju tek polovinu udubine. Je li ta udubina kružnog oblika ležište stupa i jesu li ga okruživale kamene ploče u obliku isječka kružnog vijenca, nije moguće točno znati prije istraživanja šireg prostora koje sada priječi glavni oltar. Do (možda tobožnjeg) ležišta stupa je kameni pločnik od pravokutnih ploča i one svojim izgledom potiču istraživača da zanemari okruglu udubinu, da trokutni oblik triju ploča oko nje pripiše naknadnim lomovima i da čitav pločnik zamisli u pravokutnim pločama. Pokušao sam u razinu toga pločnika smjestiti ploče ugrađene u Jurjev oltar (o kojima ću raspraviti poslije), jer one imaju oblik istokračnih i pravokutnih trokuta, ali je igra na nacrtu ostajala bez suvislog oblika u dijelu tako složenoga pločnika usmjerenom zidu udubine mauzoleja, a taj je zid još bio čitav, jer je tek 1448. narušena njegova površina. Pločnik starijeg predgotičkog oltara nije sačuvan u svoj površini do zida udubine mauzoleja, ali je na tom zidu sačuvan neprekinuti trag toga pločnika u svekolikoj duljini zida.

Za usporedbu: visina pločnika crkve kod propovjedaonice je oko 1017.3 cm, oko stupa mauzoleja 1019.1, najdubljeg pločnika nađenog 1958. u prostoru oltara Sv. Dujma 1022, ista je visina i obrada pločnika središnjeg dijela crkve. Od poda mauzoleja do pločnika crkve starijeg predgotičkog razdoblja bio je nasip zemlje i sitnog kamenja visok oko 15 cm.

Na tom nasipu nađen je kamen s reljefom vrča (kantharosa) na prednjoj strani. Ta mu je strana bila okrenuta prema podu mauzoleja, na tankom sloju prašine i šljake.¹⁸ Reljef je plitak, uokviren, pa vrč nije tek ostatak reljefa s više sadržaja (likovima ptica ili drugih stvarnih ili mitoloških životinja). Usporedba s reljefnim vrčevima na ukrašenim dijelovima mauzoleja (vrata) i hrama Palače (vanjski vijenac)¹⁹ pokazuje plići reljef, manje vitak oblik vrča i manje ukrasa uklesanih na vrču nađenom 1974. Stoga sam sklon pripisati ga vremenu mlađem od gradnje mauzoleja, a to bi moglo biti prvo doba trajanja crkve u njemu.

Na istočnom dijelu zida udubine mauzoleja, na samom kamenu, nacrtana su crvenom bojom dva križa.²⁰ Križevi su vitki, proširenih kra-

¹⁸ Nalaz dana 18. listopada 1974, smješten u kriptu; visina 30 cm, širina 26 cm, duljina 26 cm, na stražnjoj strani utor.

¹⁹ G. Niemann, o. c., 66, crtež 81 (mauzolej); 83, crtež 107, fotografija 1 (hram). E. Hébrard i J. Zeiller, Spalato. Le Palais de Dioclétien, Paris 1912, 81 (mauzolej); 104 (hram).

²⁰ Lijevo je točno po sredini Jurjeve predele, ostao je skriven menzom sadašnjeg oltara; lošije je sačuvan desni, bliže Jurjevu nosaču menze (južnoj lavljoj glavi). Također je ostao skriven.

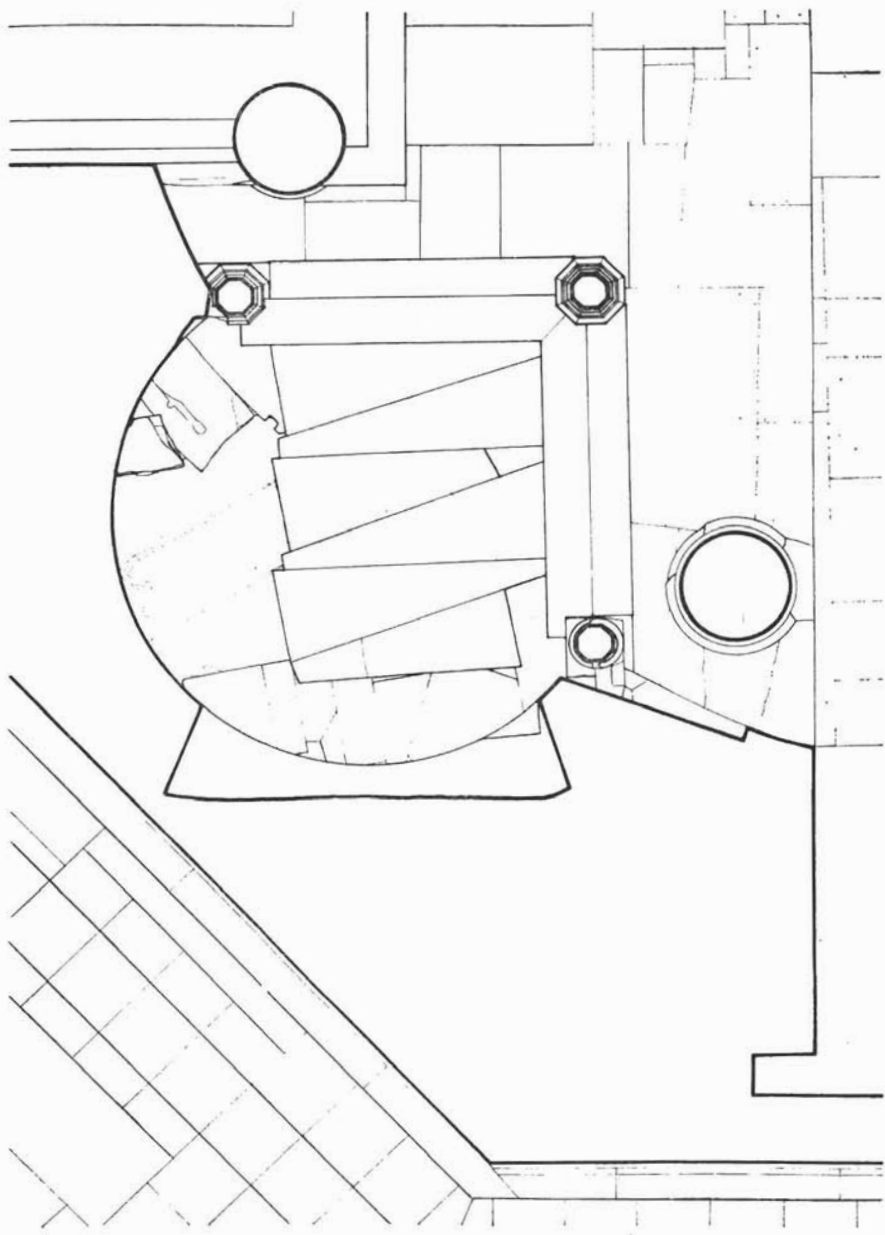
kova, ali donji nije sačuvan ni na jednom. Lijevi križ ima lisnati završetak gornjeg kraka. Taj križ je bolje sačuvan i umjetničkije crtan, a to može upućivati na zaključak da mu je namjena bila istaknutija. Zaključujem da pripadaju vremenu najstarije crkve u mauzoleju jer su slikani na kamenu.

Mlađi predgotički oltar jest građevina podignuta iznad razine od 1022 cm, do koje je visine dopirao stariji predgotički oltar. Pločnik mlađega ima dvije razine: nižu na visini od 1044.7 cm i višu za jednu stepenicu, a ona je na 1067.9 do 1068.6 cm. Sačuvan je dio pločnika na nižoj razini (1044.7 cm), koji se proteže na svemu prostoru istočne trećine crkve (tri najznačajnija oltara: glavni — vjerojatno Bogorodičin, jer je crkva njoj posvećena, Sv. Dujma i Sv. Staša). Sačuvan je dio stepenice (sastavljene od dva ulomka) uzidan u istočni zid udubine mauzoleja (dakle stepenica istok—zapad) i dio stepenice uzidan u sjeverni zid udubine mauzoleja (stepenica sjever—jug), ali nema traga mjestu njihova spajanja. Od pločnika na toj visini (1067.9 do 1068.6 cm) sačuvan je samo dio uz sjevernu polovinu zida udubine mauzoleja. Smjer postavljanja ploča podudara se sa smjerom stepenice, a taj je nešto zakošeniji od smjera Jurjevih stepenica, koji je ostao sačuvan i u baroknoj gradnji, jer su ga određivali stupovi ciborija. Iako nije sačuvana sva površina pločnika, ostao je na čitavoj duljini zida udubine mauzoleja njegov trag.

Oblik starijeg predgotičkog oltara nije moguće znati, pa ni uspoređivati, jer na otkrivenom prostoru nije nađena stepenica. Jedinu stepenicu u predgotičkom razdoblju ima mlađi oltar. Stoga je moguće uspoređivati površinu omeđenu stepenicom samo s površinom Jurjeva supedaneja oltara. Starija je površina manja i smatram da je na njoj bio sam oltar (u užem dijelu pojma: stipes i menza), a da je na većoj površini oko njega bio ciborij. Uvjeren sam da je to ciborij kojega ukrašeno kamene nabraja ugovor iz 1448. godine, a s njega Juraj ugrađuje dio krova u svoj pločnik. Tragovi stupova toga ciborija nisu nađeni, jer su bili ili uništeni 1448. ili su sada ostali izvan istraženog prostora. Od pločnika starijeg do pločnika mlađeg predgotičkog oltara (ubrajajući i debljinu tog novog pločnika) nasuta je zemlja i lomljeno kamene: do niže razine visoko oko 22 cm, a do razine stepenice visoko oko 45 cm. U nasipu nije bilo nikakvih klesanih i ukrašenih ulomaka da bi svjedočili o starijoj građevini.

U posvemašnjoj oskudici nalaza na ovom prostoru dva zavređuju osobitu pozornost, pa će zasigurno imati odjeka u znanosti. Na zidu istočnog dijela udubine mauzoleja, na prvom sloju žuto-ružičaste žbuke (ispod sjeverne polovine predele Jurjevog oltara), sačuvani su tragovi fresko slike. Žbuka slikanog sloja nema podbuhlina i čvrsta je, a bojani sloj se ne osipa. U konzervatorskim radovima očišćeni su ostaci te zidne slike mješavinom alkohola i vode, obrubljeni vapnenom žbukom (1:2) i učvršćeni kristalnom vapnenom vodom.²¹ Male površine freske modre i svjetlosmeđe boje, blijedi su ostaci ikonografskog sadržaja koji sada ne može biti prepoznat. Mogu biti protumačeni kao dio modre neukra-

²¹ Restauratorski zavod Hrvatske u Zagrebu, 260.

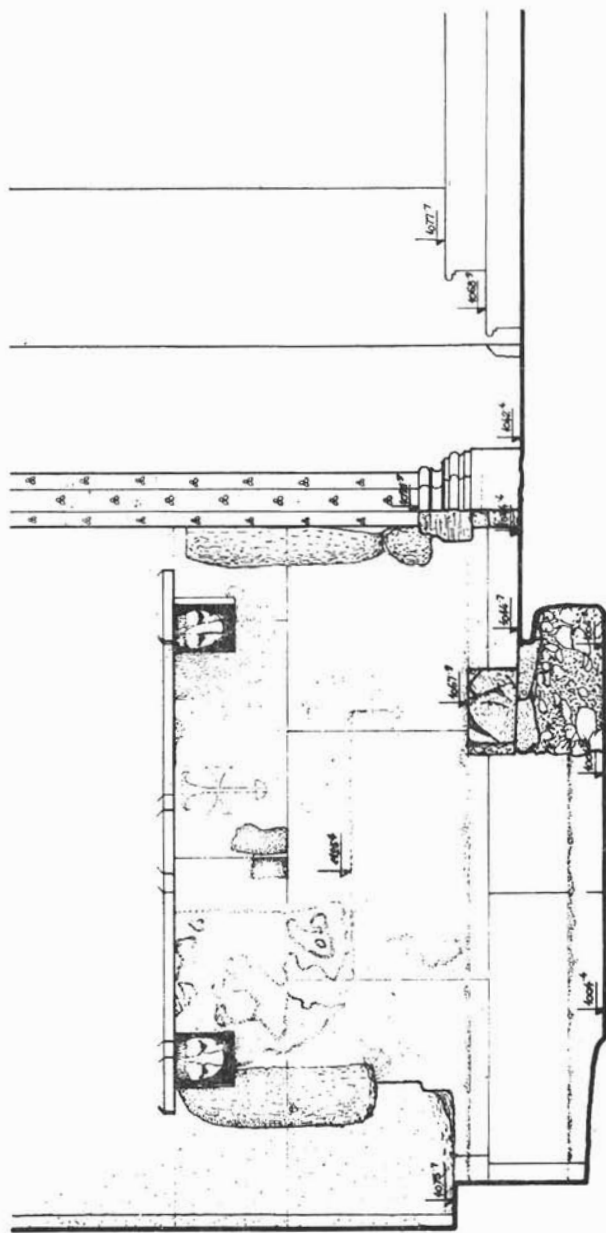
Sl. 3. Tlocrt na visini 1075 cm. — Plan at the 1075 cm level

šene tkanine pune nabora, možda je to odjeća, a možda zastor, a smed je obrub koji pokazuje kraj slike.²² Kad u znanost nije moguće unijeti ikonografski sadržaj, preostaje vrednovati postojanje freske u splitskoj prvostolnoj crkvi. Okolnosti nalaza upućuju na zaključak da je vrijeme njezina nastanka predgotičko. Freska je poslije prekrivena bijelom vapnenom žbukom bez tragova slike. Na toj je bijeloj žbuki sloj crvene žbuke kojom je omeđen trag neke pravokutne gradnje, a to bi mogao biti sarkofag. Sloj freskirane žbuke u tom je slijedu najraniji i jedini slikani. Jurjev oltarni prostor (u širini pojma: i svod ciborija) nije imao slikani sloj, jer ga nije otkrilo niti jedno pokusno struganje (u ovakav zaključak ne ubrajam izvorno bojenje Jurjevih kipova). Doba poslije Jurja nanosila su na njegovo djelo slojeve bojene žbuke i slike na platnu, ali ne i freske. Sve to dokazuje starost freske nađene 1974: nije ni iz vremena Jurja Dalmatinca ni poslije njega.

Drugi nalaz koji, po mojemu sudu, svjedoči o mlađem predgotičkom oltaru nije moguće izravno pripisati građevini tog razdoblja, pa niti građevini u prvostolnoj crkvi. To što se on našao kao građevni kamen u pločniku Jurjevog oltara, može navesti na zaključak o pripadnosti nekoj drugoj građevini. Moj zaključak nije takav. Pravo koje je Jurju dao ugovor iz 1448. godine bio je upotrijebiti kamenje staroga oltara. Niti jedan dio nasipa između mlađeg predgotičkog i Jurjevog oltara (visina od 1068.6 do 1075.5 cm, dakle oko 6 cm) nije bio klesan ili ukrašen da bismo ga mogli pripisati starom oltaru. Ostali dijelovi Jurjevog oltara mogli su biti klesani od starog (već prije klesanog) kamena, ali oni nisu bili istraživani i tragovi možebitne prve upotrebe nisu otkriveni. Ostaje samo pločnik Jurjeva oltara. On je otkriven kad je razgrađen barokni pločnik na njemu (visina od 1075.5 do 1077.5 cm, dakle 2 cm; tako tanak sloj prouzročio je brojna oštećenja u baroku složenih kamenih pločica u pločniku koji je 1974. godine radovima istraživanja i obnove Jurjevog oltara posve uništen).

Tako nađeni pločnik Jurjevog oltara sastavljen je od šest kamenih ploča, uglačane površine, klesanih u obliku istokračnih (četiri) i pravokutnih (dva) trokuta. Bile su ugrađene licem prema gore, složene značajki, iako trokuti, tvorile su pravokutnu površinu poda oltara. Preostali dio poda do izdubka sjevernog dijela zida udubine mauzoleja (zid je Juraj izdubao) prekrivao je pločnik od nepravilno klesanih drugovrsnih ploča kamena. Trokutni oblik ploča i to što nisu tvorile čitav pločnik pokazivao je da nisu izvorno klesane za pločnik, niti Jurjev, niti koji drugi. Valjalo je potražiti im drugu izvornu namjenu. Na licu svake ploče uklesano je po jedno kapitalno slovo, pravilnog oblika, dobro čitljivo. To su slova *A*, *B*, *C*, *D*, *G*, *H*. Oblikom se ističe *D* kao delta i *G* kao dvije nasuprotne i smaknute polukružnice. Ploče u pločniku nisu bile poredane abecednim redom, u kojem nedostaje *E* i *F*. Dakle klesarski znakovi nisu služili slaganju pločnika. Pretpostavim li potpuni abecedni red za klesarske znakove namijenjene slaganju dijela građevine, tada u takvom redu ima do *H* osam ploča. Puko bi izmišljanje bilo tražiti red brojniji od osam, kad nije sačuvana ploča s nekim slovom

²² M. Ivanišević, Najstarije freske (bilj. 1).

Sl. 4. Presjek sjever-jug s pogledom na istočni zid udubine mauzoleja. —
North-south section with a view of the eastern wall of the mausoleum

iza H. Osam ploča tvori krov ciborija od četiri stupa. Zaključujem da je takav ciborij bio dio starog oltara Sv. Staša u splitskoj prvostolnoj crkvi.²³

Suprotno ovom zaključku bilo bi mišljenje da je poslije 1448. godine, u trajanju Jurjeva oltara bio razgrađen i Jurjev pločnik i pločnici ispod njega, da je sve bilo zasuto nasipom i na njemu kao izravnavajuća podloga ugrađene opisane ploče trokutnoga oblika, dijelovi neke građevine s drugoga mjesta, i na tim pločama u isto vrijeme ugrađen barokni pločnik. U takvu bih se mogućnost uvjerio tek kad bi bio pronađen ugovor s majstorom te gradnje ili suvremeni opis baroknih graditeljskih radova.

Iz opisa svih nalaza na prostoru Jurjeva oltara valja za buduće istraživače još jedanput naglasiti: nije nađen ulomak klesanog i ukrašenog kamena koji bi bio prepoznat kao ulomak sarkofaga, menze ili kojeg drugog dijela oltara (osim ciborija). Ako je Juraj u svoj oltar ugradio menzu starijega, tada je to moguće predmijevati na osnovi ugovora iz 1448, ali ne i dokazati, jer sačuvani izgled Jurjeve menze ništa ne pokazuje.

Moćnik i oltarni natpis iz 1210. godine nisu sačuvani. Ostaje samo sve ovdje opisano složiti u zaključak: mlađi predgotički oltar djelo je splitskog nadbiskupa Bernarda iz 1209—1210. godine. Oltar je smješten na istom mjestu gdje je bio stariji: u sjeveroistočnu polukružnu udubinu mauzoleja. Njen zid nije bio građevno mijenjan nego samo žbukani i freskirani. Od freske je sačuvan veoma mali dio koji ne pokazuje ikonografski sadržaj. Oltar je jednu stepenicu viši od starijeg predgotičkog oltara. Kako su u njemu smještene svečeve moći nije moguće dokazati, jer sarkofag, kao onaj Sv. Dujma, nije sačuvan. Znamo samo da su moći glave bile u moćniku, ali on ne pripada stalno oltaru. Dio oltara je četverostrani ciborij, neoslonjen na zidove mauzoleja. Je li ciborij stariji od 1210. godine, nije moguće dokazati. Kad bi i bio iz 1210, to je ipak najstariji ciborij u crkvi što ga možemo dokazati. Od njega je sačuvano šest od osam ploča krova.

²³ Onima koji budu crtački i graditeljski slagali oblik i mjere ciborija, što ja nisam pokušao, evo mjere ploča koje su poslije završetka obnove oltara bile u kripi, a sada su složene na zemlji sjeverno od crkve. Mjere, u centimetrima, redom stranica: donja, lijeva, gornja, desna; slomljeni dijelovi su spojivi (ako su oba ulomka još sačuvana, što 1988. nisam provjeravao). A: 65, 187, 11,5, 185; B: 63, 181, 11, 184; C (pravokutna): 65, 180,5, 10,5, 190; D: 55, 108, 29, 103, ulomak: 28,45, 15,51; G: 66,152, 22,5, 145, ulomak: 23,37, 11,46; H (pravokutna): 61, 190, 12,5, 180.

Summary

AN EARLY ALTAR OF ST. ANASTASIUS IN THE SPLIT CATHEDRAL

The author describes the discovery of an altar in pre-Gothic strata which were found during excavations in 1974 by the Office for the Protection of Cultural Monuments in Split, directed by the author. All the strata to the paving of the mausoleum of Diocletian (in which the cathedral is located) were excavated. A part of this paving was discovered showing a join with a floor of another type of stone of which not even one section was preserved. This could indicate the complete demolition of all pagan elements on the floor of the mausoleum when it was turned into a cathedral. In the deepest stratum below the paving of the mausoleum a stone slab with a relief of a kantharos was discovered, as were two crosses painted in red on the wall of the mausoleum. There were no similar finds in any other part of the church. The author suggests that these were from the earliest period. Historians do not agree about the exact date when the mausoleum was converted into a cathedral.

The altar of St Anastasius (a co-patron of the Split archbishopric martyred in Salona during the reign of Diocletian) was always situated in the same location in the church. Only a part of the base of the altar in the SW part was preserved in the deepest stratum. Historical sources claim that an altar was built in 1209—1210 on the same location. A part of its base and steps was found. In the first layer of plaster on the walls of the mausoleum (which originally were not plastered) a small section of a fresco without iconographic content was preserved and discovered in 1974. Six triangular slabs with the stonemason marks A, B, C, D, G and H were discovered as spolia in the base of the Gothic altar from 1448. The author suggests that the slabs were a part of the roof of the square ciborium of the altar of St Anastasius. The fresco and ciborium could also belong to the earlier altar which was only partially renovated in 1209—1210.

The author prefers the hypothesis that the entire altar was from that period and that it was built by the Split archbishop Bernard (b. Perugia ca. 1140 — d. Split 1217), a learned monk from the Benedictine abbey of Santa Maria de Farneto (Chiusi). He was archbishop from 1197 or 1198 and was very influential at the Hungarian royal court. Remains of such early frescoes and ciboria are not preserved elsewhere in the Split cathedral.